

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

11841

9(47.925)

9-15

436

77

Ա. Շ	
ԲԱՇՆԻ	
ԳՐԳԻՆ	436

3647.925

9-15

2010-1

ԳՐ. ՉԱԼԽՈՒՇԵԱՆ

պ.

Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն Հ Ա Ր Ց Ը

ԹՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ

1005
921300 +

(Օգուտի մի մասը յանդիմանում է վերջին դեպքերեց
փաստաժանեքին)

Թ Ի Յ Լ Ի Ս

11841

Տպարան Մ. Վարդանեանի, Գանուկակ. № 3.

1906

16 JUL 2013

13954

6815

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՐՅՈՒՄԱՆ ՓՈՒԽԱՐՔԱՅԻՆ ՓՈՒՐ

«Ես հաւատացած եմ կովկասցի-
ների հաւատարիմ հպատակութեան
թագաւոր Կայսրին, Որի համար բո-
լոր տեղական ժողովուրդները հաւա-
սար մօտ են և թանգ»:

(Կովկասեան Փոխարքայի հեռագիրը 1905 թ. մարտի 30-ից)

I

Փոքր ինչ պատմութիւն եւ փոքր ինչ վիճակագրութիւն

Բերկրալի զգացմունքով հայերը կարգացին
գեներալ-լեյտենանտ Մալամայի պաշտօնական
յայտարարութիւնը՝ հանդերձ Կովկասեան Փո-
խարքայ Կոմս Ի. Ի. Վօրօնցով-Դաշկովի հեռա-
գրի բովանդակութեամբ: Առանձնապէս մեզ հա-
մար թանգ է, որ Կոմսը ընդգծում է իր հեռա-
գրում, թէ ինքը յոյս ունի Կովկասեան ազգու-
թիւնների բարեխոհ մեծամասնութեան աջակցու-
թեամբ ձեռնարկել օգտաւէտ բարենորոգումների:

Երեխան չի լացի՝ մայրը կաթ չի տայ, բա-
րեխոհ մեծամասնութեան պարտականութիւնն է
«լալ» իր զրկանքների, վերաւորանքների, ա-
նարդարութիւնների, վերջապէս, կարիքների

21300

համար, որպէս զի Փոխարքան իմանայ, թէ ինչ պատճառով, ում յանցանքով Կովկասում խանգարուած է հանգստութիւնը և ինչ կերպ կարելի է վերականգնել և ամրապնդել նրան:

Ահա թէ ինչու մենք, հայերս, այժմ և եթ, առանց ապշելու, բայց համարձակ, ազնուաբար և անկեղծութեամբ պէտք է յայտնենք, թէ ինչու, օրինակ, մեզ համար Կովկասը այդ ուրախութեան, ծիծաղի, բանաստեղծութեան գեղեցիկ վարդը, յանկարծ դառել է անհիւրասէր, վշտի, թախիծի, արտասուքի երկիր...

Հայկական հարցը գոյութիւն ունէր միայն թիւրքիայում, բայց մեր բիւրօկրատիան ճարպիկ միջոցներով կարողացաւ այդպիսի հարց ստեղծել և Ռուսաստանում՝ հայերի կամքի և ցանկութեան հակառակ: Այդ հարցը այժմ կատարելապէս հասունացել է և նրան պէտք է վճռել: Վրճուել նրան կարելի է միակ ճանապարհով այն է հեռացնելով, անուշադրութեան թողնելով այն բոլոր զրպարտութիւնները, որոնք կեանք տուին հայկական հարցին:

Հայերի համակրանքը, ինչ էլ որ չստեն մեր չարակամները, միշտ եղել է Ռուսաստանի կողմը, որի համար, սկսած Պետրոս Մեծի պանծալի ժամանակից *) ամրապնդեց քրիստոնեա-

*) Վերին աստիճանի հետաքրքիր է Պետրոս Մեծի յարաբերութիւնը հայերի հետ: Ռուսաստանի հանճարեղ վերանորոգիչը, հրաւիրելով հայերին Ռուսաստան՝ հրամանագրում է՝ «Ինչքան հնար է շոյել հայերին և պատշաճաբար դիւրութիւններ տալ, որպէս զի զբանով հրապուրուեն և

ների հովանաւորողի անունը Արեւելքում: Դէպի հայերն ունեցած ուսաց համակրութեան մասին վկայում է Ալեքսանդր I-ի հրովարտակը Տեպլիցայից 1813 թուի սեպտեմբերի 15-ից, որի մէջ արտասանուած է «ամենասիրելի և հաւատարիմ հայկական ժողովուրդին», «արդար երախտագիտութիւն և բարեհաճութիւն»: XVIII-րդ դարի վերջից սկսած հայկական կամաւորները ուսաց յաղթական զօրքերի շարքերում պատերազմում էին թէ թուրքերի և թէ պարսիկների դէմ: Այնուհանդերձ հայերը լաւ ծանօթ լինելով երկրին, ժողովուրդի բնաւորութեան, տեղացիների լեզուին և իրանց լայն հիւրասիրութեամբ քիչ չէին նպաստում ուսաց զէնքի աջողութեան: Ռուսաց և օտար լրագիրների շատ պատերազմական գրողներ, թղթակիցներ հիացմունքով արձանագրում էին թիւրքահայերի հանդիսաւոր հանդիպումը իրանց հոգեւորականների առաջնորդութեամբ ուսաց զօրքին Արսոււմ, Էրզրու-

աւելի շատ գան»: (Полн. собр., т. IV, 1711 г. № 2330, Им. укр. сенатъ). 1724 թ.ի նոյեմբերի 10-ի հրովարտակով, գեներալ-մայօր Կրօզոսովի անուան, Պետրոս-Մեծն ասում է՝ «Ճալ նրանց (հայերին) ամեն օգնութիւն և պահպանել նրանց ամուր հովանաւորութեամբ և վարուել այն կերպ, որպէս զի նրանց կողմից երբէք զանգատի առիթ չը լինի, քանզի Մեծն այդ հայկական ժողովուրդը մեր առաճից հայսերական Ողորմածութեան և Երկրաւորութեան օակ ենք ընդունել»: (Собр. актов, отн. къ обо-р. истории армянск. народа, ч. I, ст. 165). Այդպէս էլ ամեն ժամանակ բարեցակամ է վերաբերուել դէպի հայերը և Եկատիրինա Մեծը:

մում և ուրիշ կետերում՝ վերջին ուսու-թուրքա-կան պատերազմի ժամանակ: Այդ հանդիպում-ները, որոնք մշտապէս յետ մղեցին հայերից թիւրքերին, դարձնելով նրանց մեզանհաշտ թըշ-նամիւներ, վերջը, երբ ուսները մաքրեցին ի-րանց բռնած տեղերը, մեզ շատ թանգ նստեցին, երկար ժամանակ կրելով անարգանքներ, հալա-ծանքներ, նախատինք և տալով անվերջ արիւ-նալից զոհեր: Եւ չը նայելով այդ բոլորին չը նայելով նրան, որ թիւրքական պատերազմից օգտուեցին սուլթանի իշխանութեան տակ զըտ-նուող բոլոր ազգերը, իսկ մենք ձեռնբաց մնա-ցինք *): Ռուսաց անունը յիշվում էր ամեն ժա-մանակ և ամեն տեղ, ուր միայն ապրում են հայեր, մի տեսակ շնորհապարտութեամբ և յուսատու զգացմունքով և մեր չարչարուած, տանջուած, սրտերում ինչ որ թանգ էր և պան-ծալի ուսաց անունը, կարծես նա ծառա-յում էր իբրև նշանաբան ազատուելու մահմե-դական լծից և հարուելու հերոսական քաղաքա-կրթութեան...

Յետոյ սկսուեցին հայկական կոտորածներ-

*) Սան-Ստեփանօի պայմանագրի 16-րդ յօդուածը և Իերլինի դաշնագրի 61-րդ յօդուածը... Աւելի լաւ էր չը լինէին նրանք. այնքան արեան և տանջանքի պատճառ դա-րան նրանք մեզ համար: Քանի գոյութիւն կունենայ Բարձ-րագոյն գուռը, քանի գոյութիւն կունենայ հոշակաւոր եւ-րօպական կօնցէրտը՝ կաթիլ-կաթիլ նօրալով աւելի շուտ կը սպառուի հայկական վերջին արիւնը՝ քան կը վճուուի հայկական հարցը թիւրքիայում:

ըր, որոնց զարհուրանքները, դեռ թարմ են մեր յիշողութեան մէջ, որպէս զի նրանց մասին խօ-սենք շատ և երկար է: Ամբողջ Եւրօպան սարսեց: Հարիւր հազարաւոր զոհեր լողում էին իրանց արիւնի մէջ, օգնութիւն աղերսելով: Տեղի ունե-ցած փոթորկալի միտինգներ Անգլիայում, Ֆրանս-սիայում, Շվէյցարիայում, Իտալիայում՝ կարմիր սուլթանի դէմ: Միայն Գերմանիան պաշտպա-նում էր նրան. կոտորածի աղմուկի և զոհերի հեծեծանքի տակ ստանալով առանձնաշնորհում-ներ, պատուէրներ և Պալիստինայում հողեր: Վիլհէլմ կայսրը մինչև անգամ ուղարկեց իր պատկերը ի նշան համակրութեան: Բոլոր հայե-րը սրտի տրոփիւնով սպասում էին, թէ ինչ կտես Ռուսաստանը: Նրա միայն մի բառից էր կախուած հարիւր հազարաւոր տանջուողների ճակատագիրը և կեանքը: Բառը արտասանուեց, բայց ոչ ի նպաստ հայերի: Մեր դեսպան պ. Նելիդով արտաքին գործերի մինիստր իշխան Լօբանով-Րօստովսկու պահանջմամբ, որը հաս-տատում էր, թէ մեզ հարկաւոր է Հայաստանը առանց հայերի, յայտնեց բոլոր դեսպաններին, թէ Ռուսաստանը հակառակ է որ և է ստիպողա-կան միջոցի բարեկամ սուլթանի դէմ և զրանով հերօպական ներդաշնակութիւնը խանգարուեց:

Ես քիչ գիտեմ քաղաքականութիւն, կարե-լի է դա պահանջում էր քաղաքագիտական ի-մաստութիւնը (թէև բոլոր օգուտից շահուեց մի-այն Գերմանիան) բայց ոչ մի կասկած չը կայ, սր Ռուսաստանը կտրականապէս դաւաճանեց իր

հին աւանդութիւններին և առաջին անգամ ներկայացու Արևելքի քրիստոնեաների հովանաւորող պատաւաւոր դերում, այլ յայտնուեց ծանր, պատասխանատու և իրան ոչ յատուկ դերում՝ հանդիսանալով իբրև պաշտպան սուլթանի սրբազան իրաւունքների պաշտպան քրիստոնէութեան հալածողին և թշնամուն:

Ես քիչ եմ հասկանում քաղաքականութիւնից, բայց ես գիտեմ, որ ներկայ դէպքում մեր արտաքին քաղաքականութիւնը ղեկաւարվում էր ներքին քաղաքականութեամբ, որը բոլորովին փոխուած էր հայերի վերաբերմամբ:

Էլ խօսք չը կար, «արդար երախտագիտութեան» և «բարեհաճութեան»: Ուրիշ ժամանակ էր այժմ և այլ երգեր լսվում:

Լսել էք դուք հին արևելեան առածը ուժեղ առիւծի մասին, որը չէր սիրում իր ձագին և ուզեց ոչնչացնել նրան: Առիւծը բոթեց նրան տղմի մէջ ապականեց նրան ցեխում. և... չը ճանաչեց նրան: Չը ճանաչեցին առիւծի ձագին և ուրիշ առիւծներ, ինձեր և վագրներ: Այն ժամանակ առիւծը ծուռտեց իր ձագին:

Աստուած իմ, ով միայն զրպարութիւններ չարեց հայերի հասցէին և չը ջանաց, ապականել նրանց պարսաւանքների մածուցիկ ցեխով: Աւելի մեծ աղաղակ բարձրացնողը այդ վոհմակի մէջ ներկայանում էր հանդուցեալ վելիչօն, այդ փոքրիկ բանաստեղծը և մեծ մարդատողը, Կովկասեան կարավարչապետի պաշտօնական օրգանի էջերում ամեն օր մի առանձին

ոգևորութեամբ և կատաղի կերպով հնարում էր ամեն չեղած բան, աշխատելով թունաւորել բոլոր ազգերին հայերի դէմ: Մինչև իսկ երբ լուր հասաւ թիւրքիայի հայերի կոտորածի մասին, որ Վելիչօն ապացուցեց, թէ հայերին այդպէս էլ հարկաւոր է!...

Ընդհանրապէս այդ բոլոր շինծու բառերի կատակումներով ճգնում էր հաստատել թէ հայերը վաշխարուներ են, որոնք սարդի պէս տարածել են իրանց ցանցերը մարդկանց շուրջը, ուր նրանք ապրում են կեղեքիչ միտումներով: Հայերը, գրվում էր այդ յօդուածներում տիրապետում են տեղական հարստութիւններին, մեծ կապեր ունեն տեղական իշխանաւորների հետ. այնպէս որ բոլոր տեղական աստիճաւորները գտնվում են նրանց ձեռքում, որոնց շնորհիւ և տեղական ամբողջ արևուրդ իրանց ձեռքն են գրցել: Զրպարութիւնը կատարեց իր գործը և ուսու ժողովուրդի մեծամասնութիւնը, քիչ է ճանաչում հայերին, յօժարութեամբ հաւատում էր այդ առասպելներին և գուցէ հաւատում է և այժմ: Ճիշտ է, երևան եկան վիճակագրական տեղակութիւններ, որոնցով կարելի էր դատել, թէ ինչով են պարապում հայերը և իսկապէս նրանք վաշխարուներ են թէ ոչ: Բայց շատերն են մեզանից կարգում հաստ ամսագրեր: Յետ այնօրիկ կարդացածն էլ շուտով մոռացվում է, բայց այստեղ ամեն օր հազարապատիկ կրկնվում էր՝ «վաշխարուներ», վաշխարուներ:

«Русская Мысль» ամսագրի 1896 թ. սեպտ.

և հոկտ. համարներում տպուած Գր. Ջանշեանի «Եղբայրական օգնութիւն» գրքի մէջ (հրատ. 1897 թւի Մօսկուա) ապացուցվում է այն, որ հայ ազգաբնակչութեան 95% -ը Կովկասում բախկացած է երկրագործութեամբ պարապող գիւղացիներից: Իսկ ինչ վերաբերում է քաղաքներում ապրող հայերուն՝ դրանց 90% -ը պարապում է արհեստներով, այս, այսպէս ստած, սև աշխատանքով: Ոչ Կովկասի արտաքին արևտուրը, ոչ արդիւնագործութիւնը, ոչ գործարանական շահագործութիւնը չեն գտնվում հայերի ձեռքում: Եւ այդպիսով ոչ մի արդիւնաբերական ճիւղի մէջ հայերը գերակշռող դիրք չեն բռնում: Երբ շահագործութեան և վաշխառութեան մէջ բոլոր մեղադրանքները բաւականացրին նրա ատամնահարութիւնները և բաւականաչափ զօրեղացաւ ոռւսաց հասարակական կարծիքը հայերի դէմ, նրանց երեսին շարեւեցին ուրիշ, այժմ աւելի ձանր և վտանգաւոր մեղադրանք, — անջատման ձգտման և խռովարարութեան մէջ մեղադրելով նրանց: Այդ մեղադրանքը արտաքուստ արդարացի էր երևում շնորհիւ նրան, որ Կովկասեան հայերը անկարող լինելով անտարբեր մնալ թիւրքական դէպքերին և ցանկանալով օգնել իրանց անձար հայրենակիցներին խօսքով և գործով՝ զէնքը ձեռին անցնում էին սահմանը և անց էին կացնում անյտեղ զէնք: Հայերի չարակամները սկսեցին լուրեր տարածել զէնք անցկացնելու մասին հաստատելով թէ հայերը պատրաստվում են ապստամբուել ոռւսաց

կառավարութեան դէմ: Յանկարծ սկսեցին խօսալ հայ հեղափոխականների մասին, ամեն տեղ գոյութիւն ունեցող, ամեն բան իմացող և ամեն բանի պատրաստ, նոյնպէս խօսեցին և հայկական միլիթոնների մասին:

Խնդրի առաջին մասը իրագործուեց, ամբողջ հայ ազգը բաւականաչափ կասկածուեց, ցեխոտուեց: Խնդրի միւս երկրորդ մասը «Ղնջել», «արմատախիլ անել» հայերին՝ մնաց:

Այդ խնդրի երկրորդ մասի իրագործելու մտքով կեանք տրուեց հայկական հարցին:

Դժուար է ասել ինչպէս ընթացաւ գործը այս հազամանքում Կովկասեան բիւրօկրատիան որևորեց մեր մամուլի առանձին օրգաններին, թէ վերջինները ներգործեցին նրան, անկասկած է միայն փաստը որ բիւրօկրատիան յանկարծ ձեռնարկեց իրագործել օտարօտի և հակամարդկային միջոցներ, որոնք քարոզվում էին մեր մամուլի յայտնի օրգանների էջերից, որոնց ես չեմ անուանել, առհասարակ դէպի ոռւսաց մամուլը տածած յարգանքի պատճառով:

Ամեն մի հայի համար երկու սրբութիւն կայ — դպրոց և եկեղեցի, եկեղեցի և դպրոց:

Հայոց դպրոցը փակուեց և հայոց եկեղեցին զրկուեց իր իրաւունքից, որ սրբագործուած էր աւելի քան հազարաւոր տարիներով:

II

Հայկական դպրոցների փակո մը

Քանի որ Կովկասեան երկրին գլուխ էր կանգնած Մեծ Իշխան Միխայիլ Նիկոլաեվիչը, որ լաւ ծանօթ էր ազգաբնակութեան, որը կապուած է նրա հետ անձնական յիշողութիւններով, չը կար և հայոց հարցը: Հայոց հարցը ծագեց փոխարքայութիւնը ոչնչացնելով և Կովկասեան կառավարչապետի պաշտօն հիմնելուց յետոյ, որ տեղի ունեցաւ 1882 թուին:

1883 թուին առաջին անգամ խօսուեց հայկական խռովարարների մասին:

1885 թուին փակուեցին հայոց դպրոցները: Էջմիածնի ուսաց կայսրութեան միանալուց յետոյ ձեռնարկուեց առանձին կանոնների մշակման հայ-լուսաւորչական եկեղեցիների համար:

«Մեր Թագաւորի կամքն է,—գրում է 1829 թուի մարտի 15-ից. ներքին գործերի մինիստր կոմս Բլուզով կոմս Պասկեվիչին,—պատրաստել հայ լուսաւորչական եկեղեցիների կանօնադրութեան ծրագիրը ըստ կարելոյն պահպանելով նրա հին կարգերը և ծէսերը, որոնք, ի հարկէ շատ թանգ են ժողովուրդի համար»:

Այդպէս էր Նիկոլայ I կայսրի կամքը:

Կանօնադրութիւնը նրանով հաստատուեց 1836 թուի մարտի 11-ին, 1206: Այդ կանօնադրութեան յօդուածի համաձայն հ. XI մ. I հրատ. 1876 թ. «Հայերի կրթութեան համար աստուա-

ծարանական գիտութեան մէջ» թողարուած էր էջմիածնում բացել ձեւարան և ամեն մի թեմում մի սեմինարիա: Այդպէս 1824 թուին Թիֆլիզում բացուեց սեմինարիա, 1837 թուին Երևանում, 1839 թուին Շուշում և Նոր-Նախիջևանում, իսկ 1876 թուին բացուեց էջմիածնի ձեւարանը:

Դրա հետ միասին բացուեցին հայկական ծխական-եկեղեցական դպրոցները, որոնք ծառայում էին իբրև պատրաստական դասարաններ սեմինարիաների համար: Այդպիսի դպրոցների թիւը սկզբում մեծ չէր: Բայց հայերը միշտ ապրել էին ուսանելի հետ մի հողով, միասին ուրախանալով և միասին տխրելով: Վաթսունական թուականի երջանիկ ժամանակը անհետք չանցաւ և հայերի համար: Պուշկինի, Լերմոնտովի, Նեկրասովի, Գոգօլի, Տուրգենեվի, Տօլստոյի, Բէլինսկու, Պիսարեվի, Գրանօվսկու և այլ պանծալի անունները, որքան թանգ էին հայերի համար: Հայերը կարգում էին նրանց գրական արտադրութիւնները, որոնց բեղմնաւոր ազդեցութեան տակ ստեղծուեց ուսահայերի համար հարուստ գրականութիւն և առաջ եկան փայլուն տաղանդներ, ինչպէս էին՝ Աբովեանց, Նալբանդեանց, Շահ-Ազիզ, Նազարեան և ամենաբնասուր վիպասան Բաֆֆի և բանաստեղծ Պատկանեան:

Վաթսունական թուականների շարժումը համակեց և հայերին: Հայերն սկսեցին ուժգին կերպով ձգտել կրթութեան և քիչ ժամանակում Կովկասը ծածկուեց հայկական դպրոցների ցան-

ցով: 1882 թուին թիֆլիզում Գէորգ IV կաթողիկոսի բարեհաճութեամբ կայացաւ հայ ուսուցիչներին առաջին և դժբաղտաբար, վերջին ժողովը:

Մեր մամուլի յայտնի մասը սկսեց թմրկահարել: Ինչպէս: Ինչ որ հայեր համարձակվում են հաւաքուել ուսուցչական ժողովի: Դա չափազանց է:

Եւ նորից սկսուեց զրպարտութիւն: Յիշուեցին թէ հայկական մի քանի դպրոցներում գտնուվում են «Մեծ-Հայաստանի» պատմական քարտեզները *), յիշեցին, թէ հայ աշակերտները (ինչպիսի յանդգնութիւն) երգում են «Տէր, պահա զԿայսրն» հայերէն լեզուով: *Cavant consules!* Զրպարտութիւնը զուրկ էր հողից, բայց մեզանից ով չը գիտէ, որ զրպարտութեան ոյժը կայանում է նրա ստութեան մէջ:

Նշանակուած է վերաքնութիւն հեղինակաւոր և բարեխիղճ մարդկանցից, որպէս զի պարզութի, թէ ճիշտ է արդեօք, որ հայոց դպրոցներում պարապում են հակա-կառավարչական պրօպագանդայով և այդ պրօպագանդան կապ չունի հայերի դէպի Անգլիան ունեցած համակրանքի հետ: Կովկաս եկան օտար դաւտնութիւնների դէպարտամենտի դերեկտօր Մասլով և իշխան է. է. Ուխտօսեկի: Քնութիւնը փայլուն կերպով ապացուցեց ամբողջ ստութիւնը, քսութիւնը և

*) Մեծ Հայք—դա կազմում է Հայաստանի մի մասը և այդպէս անուանվում է իբրև հակադէր Փոքր Հայքի: Դա մենք նկատում ենք կողմնակի կերպով «Մեծ Հայաստանը մինչև Բօստօվ-Դօնի վրայ» մակադրութեամբ—Ֆէ-իէտօն կազմողների հասցէին:

ամբաստանութիւնը հայերի մասին: Դժբախտաբար, փորձառու բիւրօկրատիան նախազուշարուած էր: Տեղական բիւրօկրատիան ապացուցեց, թէ հայերը ցանկանում են վերականգնել «Մեծ-Հայաստանը», թէ կաթողիկոսը արդէն ձէլ է և իր հեղինակութիւնով ազդում է սինօզի վրայ, թէ հոգևորականութիւնը, ինտելիգենցիան և մամուլը վարակուած են հակա-կառավարչական գաղափարով:

1885 թուին փակուեցին հայոց դպրոցները, փողոց շարտուեցին երեսուն հազար աշակերտներ և 900 ուսուցիչ: Ընդամենը փակուեցին 500 դպրոցներ:

Ուսանելի է ամենից առաջ,—պատմական տեսակետից նկատենք,—ներկայ հարցում մեր լուսաւորութեան մինիստրի կատարած դերը:

Կովկասեան ուսմնարանական շրջանի հոգաբարձու պ. Եանօվսկի գործ դրեց ամեն հնար, որպէս զի հայոց դպրոցները փակուած լինեն, թէև երևում էր, որ նրա ուղղակի պարտականութիւնն էր պաշտպանել նրանց, մամուլի անցորդների զազրելի յարձակումներից: Վերջ ի վերջոյ պ. Եանօվսկին հասաւ իր նպատակին: Այդ այն Եանօվսկին է, որ 50 տարի վարելով ուսումնարանական գործը Ռուսաստանում և Կովկասում՝ այդքան ժամանակամիջոցում չը կարողացաւ բացել երկու հարիւր ուսասց դպրոց, բայց կարողացաւ յանկարծ մի օրում փակել հինգ հարիւր հայոց դպրոցներ:

Մասամբ հայկական դպրոցները փակուեցին

1886 թուին Մակար VI կաթողիկոսի ազդեցութիւնը վերականգնելու համար, որը կաթողիկոսական երկրորդ կանդիդատ էր և չէր սիրուած հայերից: Մակարի մահից յետոյ 1895 թուին դպրոցները բոլորովին փակուեցին:

Շատ խօսուեցան մեղանում այն մասին իբրև թէ հայերը իրանք են փակել իրանց դպրոցները: Այդ առարկութեան անպաճոյճ լինելը հասկանալու համար, պէտք է իմանալ թէ ինչ էր պահանջում հոգաբարձու պ. Եանուպսկին: Ի միջի այլ իրան յատուկ պայմանների հետ՝ նա առաջադրեց այսպիսի հրեշաւոր պահանջներ՝ — անսամման թւով և աշակերտներ և ուսուցիչներ կարող են կախուած լինել ուսումնարանական հոգաբարձուի կամքից ոչ հայերից, հայոց լեզուի դասը, հայոց կրօնի ուսուցումը, իբրև աւելորդ առարկաններ, կրճատվում են ամբողջովին, դպրոցների պահպանութիւնը ամբողջովին պէտք է հայերի հաշւին լինի: Օտարօտի է, ճիշտ չէ, առնուազն: Եթէ աշակերտներ և ուսուցիչներ պէտք է լինեն ոչ հայեր, էլ ինչու ուսումնարանները պէտք է անուանուեն հայկական, և որ գլխաւորն է՝ պէտք է պահպանուեն հայերի հաշուով:

Հարկաւոր ուշադրութիւն դարձրուեց, ի հարկէ, և հայոց հոգևոր միջնակարգ դպրոցների վրայ: 1900 թուից, հակառակ հատ. XI մաս I-ի 1206 յօդուածի նոր սեմինարիաների բացման թոյլատուութիւն չէ տրվում և մինչև իսկ բարձրատաղանդ և հայերից առանձին յարգանք վայելող Խորէն Ստէփանէ եպիսկոպոսը Բաղում Շամա

խու թեմի համար սեմինարիա բացելու նպատակով նուիրատուութիւններ ժողովելու պատճառով արտաքսուեց Կովկասի սահմաններից, նկատուելով իբրև անբարեյոյս և անհանգիստ մարդ:

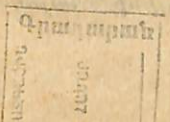
Հրատարակվում է կառավարչական բացատրութիւն թէ հայոց սեմինարիաները և մինչև իսկ էջմիածնի ճեմարանը չեն օգտվում առանձնաշնորհումներով զինւորագրութեան վերաբերմամբ, որով նրանք օգտվում էին մինչև այդ ժամանակ, սկսած 1887 թուից, երբ մտցրուեց զինւորագրութիւն Կովկասում, հաւասարապէս ուսաց և կաթօլիկ սեմինարիաների:

Վերջապէս, եկեղեցական կայքերի վերցնելը, որոնց միջոցով պահպանվում են սեմինարիաները և էջմիածնի ճեմարանը, կը ստիպէ այժմ վերացնել և իրողապէս փակել նրանց: Երբ ես գրում եմ այս տողերը, ես կիմանամ, որ ճեմարանը փակուած է:

Ով գիտէ, կարելի է հիմի էլ գտնուեն այնպիսի սրախօսներ, որոնք վերկենան և ապացուցանեն, թէ հայերն իրանք են փակել իրանց թեմական դպրոցներն ու ճեմարանը:

Դպրոցների փակելով հայերի համար վերջնականապէս չը փակուեց ղէպի լուսաւորութեան առաջնորդող ճանապարհ: Գոյութիւն ունէին կըրթական հաստատութիւններ, և գլխաւորապէս գոյութիւն ունէին բարեգործական ընկերութիւններ, որոնք չքաւոր դասին միջոց էին տալիս կրթութիւն ստանալ ուրիշ դպրոցներում:

006176
9001

Եւ անա հայոց դպրոցների փակելուց յետոյ հետևում է և հայոց բոլոր կրթական և բարեգործական հաստատութիւնների փակելը:

III

Հայոց կրթական եւ բարեգործական հաստատութիւնների փակումը

Եթէ ուշադրութեան արժանիք, որ հայերը Կովկասում թուով մէկ ու կէս միլիօն են, այն ժամանակ այնտեղ գոյութիւն ունեցող բարեգործական հաստատութիւնների քանակութիւնը անբաւարար էր մինչև իսկ:

Այդ հաստատութիւնների գլուխ էր կանգնած «Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերութիւնը», որի կանոնադրութիւնը հաստատուած էր 1881 թուի յունիսի 6-ին: Ընկերութեան նպատակը շատ համակրելի է, նկատուած է կանոնադրութեան առաջին կէտում: Նա նպաստում կրթութեան և արհեստների տարածման Կովկասի և Անդրկովկասի հայերի մէջ: Ընկերութիւնը օգնութիւն է գալիս ուսանողներին, կառավարութեան թոյլտուութեամբ բացում է նոր դպրոցներ, պահպանում է արդէն գոյութիւն ունեցողները, հրատարակում է զրքեր և պահպանում է կրթական հաստատութիւնները:

Մօտաւորապէս այդպէս էր և գոյութիւն ունեցող հայոց միւս բարեգործական հաստատութիւնների նպատակը, ինչպէս Բագուի «Հայոց Մարդասիրական ընկերութիւնը», հաստատուած դեռ 1863 թուին և «Թիֆլիսի հայոց կանանց

բարեգործական ընկերութիւնը», հաստատուած 1881 թուին:

Սակաւ բացառութեամբ այդ ընկերութիւնների գործունէութիւնը կայանում էր զիննազիաների և բէալական դպրոցների չքաւոր աշակերտներին օգնութիւն ցոյց տալում:

Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերութիւնը, օգտուելով իր իրաւունքից, իր գործունէութեան 15 տարուայ ընթացքում բացեց 18 բաժանմունքներ փոքրիկ քաղաքներում և մի ծղիւղերում:

Մամուլի զանազան ինստիտուացիաների ճընշման տակ, 1894 թուին ձեռնարկեց մանրամասն և լուրջ քննութեան հայոց բարեգործական ընկերութիւնների բոլոր գործերի, որ տուեց բարեբար հետևանք քնող հաստատութիւններին, իրողութիւնը պարզուեց ճշտագոյն կանոնադրութեան սահմաններից չանցած և կատարելապէս օրինաւոր:

Սակայն այդ քննութիւնից յետոյ դուրս եկաւ կարգադրութիւն, որ ընկերութեան նոր բաժանմունքները բացուեն միայն Բարձրագոյն հրամանով: 1899 թուին բոլոր այդ հայոց բարեգործական ընկերութիւնները փակուեցին:

Ինչով նրանք մեղաւոր հանդիսացան կովկասեան վարչութեան առաջ:

Առաջադրած հարցի պերճախօս պատասխանը ծառայում է, այն տարրական, կամ աւելի ճիշտը անընտանեկան կանոնադրութիւնը այդ բարեգործական ընկերութիւնների, որ գրուեց յատ-

կապիս հայերի համար և որը ամենալաւ կերպով բնորոշում է կովկասեան բիւրօկրատիայի յարաբերութիւնը դէպի հայերը:

Պէտք է հասկանալ, որ դեռ ևրկու տարի առաջ մինչև հայոց բարեգործական հաստատութիւնների փակելը, այն է 1897 թուին մեր կառավարութիւնը մշակեց տարրական կանօն բարեգործական ընկերութիւնների համար Ռուսաստանում, որի նախագիծը յայտարարուեց ներքին գործերի մինիստրութեան տնտեսական դէպարտամենտի կողմից 1897 թուին յունիսի 16-ին № 5328. նախագիծը աչքի առաջ ունի, թէ կարևոր են ներկայ հանգամանքում և օտարալրասանները: Հարկաւոր է միայն արտադրել տարրական կանօնադրութիւնը, անուանել նոր բացուելի ընկերութիւնը և նահանգապետը առանց յարաբերութեան մէջ մտնելու մինիստրութեան հետ, թոյլատրվում է նոր ընկերութեան բացումը:

Մենք գիտենք որ շատ ընկերութիւններ ծնունդ առան այդ կերպի:

Տարրական կանօնադրութեան պակասութիւնը կայանում է աւելորդ ձևականութեան մէջ, բայց ընդհանրապէս նա բաւականացուցիչ է: Թուում էր թէ օրէնքը պարտադիր է և Կովկասի համար, իսկ տարրական կանօնադրութիւնը պէտքական է և հայերի համար: Այդպէս չը նայեց գործին Կովկասի ազմինիստրացիան: Նա հեղինակեց նոր կերպի կանօն, օրինակելի կանօն հայոց բարեգործական ընկերոնթիւնների համար, որոնք իրաւունք չունեն բարեգործութիւն անե-

լու!... Այդպիսի պայմանների մէջ են դրած և բարձ են տալիս իրանց խղճուկ գոյութիւնը թիֆլիսի հայոց բարեգործական ընկերութիւնը, թիֆլիսի կանանց բարեգործական ընկերութիւնը, Բագուի հայոց Մարդասիրական ընկերութիւնը: Այդ բարեգործական ընկերութիւնների իրաւունքները բարեգործութիւն անելու մէջ այնքան սահմանափակուած է, որ դժուար է ընդունել նրանց իբրև բարեգործական հիմնարկութիւններ: Կարելի է աղքատին տալ հաց, թէյ, կերակրել նրան, հազցնել, ապաստան տալ, բայց չէ կարելի նրանց երեխաներին տալ կրթութիւն, ուսման նպաստ և այսպէս թէ այնպէս օգնել լուսաւորութեան վտանգաւոր գործում: Ամենեին!

Դուք կարող էք հազցնել աղքատների փոքրիկներին, բայց Աստուած աղատէ!—սչ զիմնազիական համազգեստ! Ճիշդ չէ՞ արդեօք, դրանից հեռու բիւրօկրատիան հայերի հալածման մէջ և ինչպէս որ լինի ստեղծել հայկական հարց՝—չը կարողացաւ գնալ:

Միտլվում էք, դուք կը տեսնէք, որ նա հեռու գնաց!

Բարեգործական հաստատութիւնների փակման հետ փակուեցին և համակրելի, համեստ, ստեղծուած գերմարդկային ջանքերով ցրուած Կովկասի և Անդրկովկասի քաղաքներում և գրադարան ընթերցարանները, որոնք դուրս էին բաշում մարդկանց պանդոկներից, գինեաներից, և ներշնչում էին սէր դէպի կրթութիւն հասարակ, սամիկ մարդկանց:

Վերջապէս 1900 թուի յունիսի 16-ին փա-
կուեց «Հայոց հրատարակչական ընկերութիւնը»,
որի կանօնադրութիւնը 1880 թուին յունուարի
21-ին հաստատել էր Նորին Բարձրութիւն Մեծ
Իշխան Միխայիլ Նիկօլաեւիչ:

«Թիֆլիսի հայոց հրատարակչական ընկե-
րութիւնը,—յայտնում է կանօնադրութեան երկ-
րորդ կէտը,—նպատակ ունի հրատարակել հայե-
րէն լեզուով օրինակելի թարգմանական գրքեր,
պահպանելով ցէնզուրական ընդհանուր կանօն-
ները»:

Դա մի համեստ ընկերութիւն էր տարեկան
5000 ընթացի փոքրիկ բիւջէտով, իր 21 տարուայ
գործունէութեամբ հրատարակելով 187 հրատա-
րակութիւն, այն է՝ թարգմանական—133, ժո-
ղովածու—33 և ուսանելի—21: Այստեղ կան
Շէքսպիրը, Դօդէն, Մօզլասանը, բայց աւելի մեծ
թիւը կազմում է ուսուցչական թիւնները:

Որովհետեւ բոլոր այդ հետևողական սխառէմի
միջոցները նպատակ ունէին, եթէ թոյլ կը տաք,
այսպէս արտասանել վերագործնել հայերին իրանց
նախկին դրութեան, զրկել նրանց լուսաւորուե-
լուց և ստիպել նրանց ուսանալ, այն ժամանակ,
ի հարկէ, հարկաւոր ուշադրութիւն էր դարձուած
և հայոց մամուլի վրայ, նոր ամագիրները և
լրագիրները հրատարակելը բոլորորին թոյլ չէր
տրուում, բայց հիները հեշտութեամբ փակվում էին,
թէև նրանք հրատարակվում էին նախնական ցէն-
զուրայի թոյլտուութեամբ և հետևաբար ոչինչ
յօդուածներ փոքր ինչ ինքնուրոյն և ազատ մըտ-

քով գրուած չէր թոյլատրվում: Այսպէս փա-
կուած էին՝ «Արձագանք» շաբաթաթերը, ման-
կական ամսագիր «Տարագ»-ը, գաղարեցրած էր
«Մշակը» և «Նոր-գարը» — ցէնզուրայից թոյ-
լատրած յօդուածների պատճառով! Տեղական
ցէնզուրայի խստութիւնները զարմանալի են:
Հայոց լրագիրներին և ամսագիրներին վիճա-
կուած է առաջնորդողներ և բանասիրական-
ներ գրել միայն թատրոնների մասին: Եւ այդ
էլ կարգացվում է տողերի արանքներով: Չեն
թոյլատրուել յօդուածներ սունկերի վաստակա-
րութեան մասին, որովհետեւ, բացատրում է ցէն-
զուրը. «սունկերը սիրելի կերակուր են ուղղա-
փառների!» Չէ թոյլատրուել յօդուած չոր մրգե-
րի էկսպօրտի մասին, բանը մրգերի էկսպօրտի
համար չէ, բայց մրգերի տակ Աստուած գիտէ
հեղինակը ինչ խորհրդաւոր միտք է յայտնում:
Արժէ՞ թուել աւելի: Այդ բոլորը վկայեցում է
է հայրենի կուրիօզների աշխարհին, որը, ի հարկէ,
կը գտնի իր անաչառ պատմագրին: Այդ բոլորը
վերաբերում է, ասում ենք մենք կուրիօզների
աշխարհին և մենք, ի հարկէ, ոչ միայն կը ծի-
ծաղէինք, այլ կը խղճայինք նաև, եթէ չը ցա-
ւէինք տեղական լեզուով գորդների համար, որոնք
իրանց ամբողջ կեանքում գրում են Եղիպոսի
լեզուով, յոյս չունենալով երբ և է գրել բնական
մարդու լեզուով փոքր ազգութիւնների կարիք-
ների մասին...

Ցէնզուրայի խստութիւնները հասել են այն-
տեղ, որ Բաֆֆի յայտնի հեղինակութիւնները,

ուղղուած թիւրքերի դէմ և բարի զգացմունքով վերաբերուած դէպի ուսաները, երկրորդ հրատարակութեամբ կարողացան լոյս տեսնել միայն արտասահմանում, Վենետիկի Մխիթարեանների տպարանում: Մինչև իսկ արգելուած է «Վարդանանց պատերազմ» պատմական պիէսայի ներկայացնելը, որը նկարագրում է հայերի կռիւը պարսիկների հետ V-րդ դարում հաւատի համար: Ճշմարտութիւնը պահանջում է ասել, որ նոյն իսկ Պարսկաստանում ոչ թէ միայն այդ պիէսայի ներկայացումը թոյլատրուած է, բայց սովորաբար մինչև իսկ դահաժառանգը այցելում է այդ պիէսայի ներկայացումը!...

IV

Եկեղեցական կալուածների վերացնելը և Կարօղիկոսի ասեիձանի փոքրացնելը

Բոլոր վերոգրեալ միջոցները նպատակ ունէին արմատախիլ անել հայոց լեզուն:

Այժմ տեսնենք այն միջոցները, որոնք մեր, հայերիս կարծիքով Կովկասի իշխանութիւնը գործ է դրել, ցանկանալով կործանել հայոց եկեղեցու հիմքերը այդ միակ մխիթարութիւն պատահաողը թշուառ ժողովուրդին:

Հրաման 1903 թուի յունիսի 12-ին: Յունիսի 12-ին դուրս եկաւ հրաման հայոց եկեղեցական կալուածների վերցնելու առիթով: Այդ հրամանը, որ նոյն իսկ հաւանութիւն չը գտաւ մինիստրների կօմիտէտում, սենի իր ուսանելի պատմութիւնը:

Երբ փակուեցան հայոց դպրոցները, Կովկասի վարչութիւնը սկսեց հայերից անել եկեղեցական կալուածները, որոնց արդիւնքով պահպանվում էին դպրոցները: Ապացոյցների ներկայացնելը, հրամանագրների, զանազան դօկումենտների ցոյց տալը, որոնք հաստատում էին, թէ այդ կալուածները պատկանում են եկեղեցիներին և նրանց կատարեալ սեփականութիւն են կազմում՝ չը կանգնեցրին իշխանութիւններին: Ուսումնարանական շրջանի հոգաբարձուն բացարձակ յայտնեց, որ եթէ իր կարգադրութիւններին չեն հաւանում հայերը՝ թող դիմեն դատարանին, իսկ ադմինիստրացիան պահանջում էր անպայման խոնարհուել: Այդպիսով շատ կալուածներ հայերից իրողապէս վերցուեց: Երբ Կաթողիկոսի բողոքները չօգնեցին, այն ժամանակ դատարանին առաջադրեցին պահանջներ, որոնք ինչպէս և պէտք էր սպասել, բոլորն էլ բաւականութիւն ստացան կատարելապէս, դատաստանական խոշոր ծախսեր դնելով լուսաւորութեան մինիստրութեան վրայ: Եւ ճշմարիտ, հայկական եկեղեցական հիմնարկութիւնները տիրում էին իրանց կայքերին համաձայն 1212 յօդուածի հաւ. XI մ. I հրատ. 1896 թուի: Շատ հոգեր և տեղեր բաղկանում էին իբրև էջմիածնի սեփականութիւն հին ժամանակներից պարսից տիրապետութեան օրերից, յաճախ ինչպէս առատ նուէր պարսից Շահերից, որոնցից շատերը յարգանք էին աւածում դէպի էջմիածնի սրբութիւնները և

ընդունում էին նրա իրաւունքը և դերակշռութիւնը:

Երբ մեր դատաբանները վճիռներ կայացրին յօգուտ հայերի, Կովկասի աղմինիստրացիային աջակցելու համար յայտնուեց յունիսի 12-ի հրամանը: Դա միանգամից զրկեց հայ եկեղեցիներին նրանց գոյութեան բոլոր աղբիւրներէրից: Հայ եկեղեցին զրկվում է իրաւունքից օգտուել իր կայքերի արդիւնքից և գումարների տոկոսներից, նա իրաւունք չունի կարգադրութիւններ անել բայց վերապահում է իր իրաւունքները իբրես սեփականատեր: Օրինակելի իրաւունք է առանց որ և է իրաւունքի! Եթէ սակայն կարելի էր ստեղծել բարեգործական հիմնարկութիւն առանց բարեգործութիւն անելու իրաւունքի, էլ ինչու չէ կարելի ունենալ ինստիտուտ սեփականութեան իրաւունքի առանց հասկանալու սեփականութեան իրաւունքը?: Մինչև իսկ այն ինչ որ պէտք է կտակուի եկեղեցուն՝ պէտք է պատկանի սչ թէ եկեղեցուն, այլ դանձարանին: Հայոց եկեղեցին ճանաչվում է անընդունակ: Իրաւարանական մտքով, օրէնքը ստեղծեց, յամենայն դէպս, ինչ որ նորութիւն անյայտ գիտութեան մէջ, ինչ որ հակաբնական: Գանձարանը խնամակալ է հայոց եկեղեցուն: Բայց ամեն խնամակալութեան վերջ է լինում, իսկ այս խնամակալութիւնը ասես երկնային թագաւորութիւն է, անվերջ է! Խնամակալութեան տակ եղողները օգտվում են արդիւնքից և տոկոսներից, այստեղ խնամակալու-

թեան տակ եղողը ոչինչ չէ ստանում և ոչինչ էլ չի ստանայ:

Ահա մեզ և մի փոքրիկ պատկեր.—Նոր-Նախիջևանում Բաղարնի հրապարակում գտնվում է մի մեծ տուն, որն առատ նուէր է անգլիահպատակ հայ բարեգործի Հնդկաստանից: Վերին հարկերում տեղաւարուած է հայոց սեմինարիան, իսկ ներքին յարկում տեղաւորուած են մի շարք խանութներ: Այժմ արդէն երկու տարի է կապալաւունները կապալավճառը տանում են դանձարանը. իսկ սեմինարիան հազիւ հազ մասնաւոր ուղորմութեամբ ծայրը հասցնում է ծայրին: Ուրիշ հայոց սեմինարիաներում և ճեմարանում աւելի վատ է! Ուսուցիչները քաղցած են բառացի նշանակութեամբ, դասաւորութիւնը սպանիչ է...

Եւ այդպիսի անբնական կարգ գոյութիւն ունի ոչ թէ թիւրքիայում կամ Պարսկաստանում, այլ եւրոպական պետութեան մէջ: Ես հարցնում եմ հւստի և ինչի՞ համար այդ բոլորը հարկաւորուեց և հարկաւոր է դարձեալ...

Եթէ 1903 թուի յունիսի 12-ի օրէնքի նըպատակն էր զրկել հայոց եկեղեցին գոյութեան բոլոր միջոցներից, այն ժամանակ 1903 թուի հոկտեմբերի 18-ի օրէնքի նպատակն է զրկել Կաթողիկոսին իր անկախութիւնից և նշանակութիւնից և կաթողիկէ եկեղեցին այն իրաւունքներից, որոնք սպահովուած էին նրա համար սկսած Գրիգոր Լուսաւորչից, այսինքն V-րդ դարից:

Համաձայն 1140 յօդուածի հ. XI մ. I. Կաթողիկոսը սինօդի անդամութեան համար ներ-

կայացնում է երկու թեկնածու և դարերով սըրբագործուած աւանդութեամբ սովորաբար առաջին կանգիդատը հաստատւում է թագաւոր կայսրից: Բայց վերջին ժամանակներս կաթողիկոսի տաճարեայ առաջադրութիւնը մնում է ձայն բարբառոյ յանապատի և սինօզի անդամներ նշանակւում են առանց կաթողիկոսի դիտութեան և երբեմն նրա կամքի հակառակ: անարժան մարդիկ կամ յամենայն դէպս պատրիարքին անպէտք, ի վաս հոգևոր կարգադահութեան:

1903 թուի հոկտեմբերի 18-ի օրէնքը արմատախիլ է անում հայոց եկեղեցու առաջին Գահանայապետի բարձր դիրքը: Հայոց կաթողիկոսը մինչև իսկ տիրացուներ և քահանաներ չէ կարող նշանակել առանց համաձայնութեան աղմինիստրական և ոստիկանական սանկցիաների իշխանութեան: Դուք է գալիս ինչ որ զարմանալի և առհասարակ անհաւատալի. քանի որ այդպիսով կաթողիկոսը եկեղեցու ստորին պաշտօնեաների վերաբերմամբ աւելի պակաս իրաւունք ունի, քան, օրինակ ոստիկանական պրիստաւը կամ թաղական հոկոզը!...

Կաթողիկոսին միակ մխիթարութիւն մնաց, այն թէ Կովկասի բիւրօկրատիան զրանից հեռու էլ չի դնայ, էլ տեղ չը կայ գնալու:

1868 թուից լոյս է տեսնում կաթողիկոսի պաշտօնական «Արարատ» օրգանը խոճուկ բովանդակութեամբ, առանց նախնական ցէնզուրայի: 1897 թուին «Արարատը» ենթարկւում է թիֆլիսի ցէնզուրային: Նոյնիսկ հայոց օրացոյց-

ների թոյլատուութեան իրաւունքը խլւում է կաթողիկոսից:

Թէև դրանք մանր բաներ են, բայց բնորոշ որոնք ապացուցանում են այն, որ տեղական իշխանութիւնները վճել են որքան հնար է ստորացնել, առանց կարիքի զրանում. ամեն միջոց գործ դնելով նոյն իսկ մանր բաներին խտրութիւն չը դնելով, վերաւորելով արժանաւորութիւնը, պատիւը, նշանակութիւնը և կոչումը ութսունամեայ ծերունի նահապետի...:

Երկու հարցում ևս սենապը կրճատեց կաթողիկոսի իրաւունքները այն է ապահարզանի և երզման հարցում: Համաձայն 1132 յօդուածի հ. XI մ. I «առաջնորդուելով հայ լուսաւորչական եկեղեցու հինաւորց կանօններով՝ պատրիարքը վերջնականապէս վճուում է զուտ հոգևոր գործերը»: Ապահարզանը պակի խորհուրդ նկատուելով և երզումը եկեղեցու մէջ՝ հայկական եկեղեցու հինաւորց կանօններով ճանաչւում էին իբրև հոգևոր գործ: Սենատը տալիս է առանձին, մեր եկեղեցական կանօնների հետ կապ չունեցող բացարութիւն... Այժմ ապահարզանը վերցուած է կաթողիկոսի իրաւասութիւնից, իսկ երզումը պէտք է ընդունուի ուսաց լեզուով:

Իբրև գեղեցիկ աւանդներ բուն պետական գործող մարդկանց՝ կոմս Վօրօնցովի, Պասկելիչի, Բարեատինսկու և այլոց, որոնք աշխատում էին բարձրացնել հայ հոգևորականութեան ազդեցութիւնը և նշանակութիւնը, մոռացուած էր բոլորովին այդ նշանակութիւնը և ամեն մի հայի աչ-

քում Կաթողիկոսի սրբազան աստիճանը 1903 թուից դադարեց մինչև իսկ... պատուաւոր յիշուելու...:

Զուգընթացաբար Կաթողիկոսի սրբազան աստիճանի փոքրացնելու հետ, բարձրանում է սինոդի պրոկուրորի կոչումը, որը սկսեց գործել զանազան շրջաբերականների, հրամանագրիների և ցուցմունքների հիման վրա: Սինոդի պրոկուրորը սկսում է խաղալ իր կոչման ոչ յատուկ դեր և ստանում է գերակշռող նշանակութիւն: Հակառակ 1139 յօդուածի հ. XI մ. 1. արդէն պրոկուրորը սինոդի դիւանատունը համարում է իբրև իր սեփական դիւանատուն, նշանակում է պաշտօնեաներ Կաթողիկոսից չը համակրուած կամ նրան հակառակորդ անձնաւորութիւններից բոլորովին անուշադրութեան թողնելով վերջինին Կաթողիկոսը լինելով սինոդի նախագահ, չէ կարող հրամայել սինոդի դիւանատան գրագրին!...

Սինոդի նախկին պրոկուրոր պ. Կանչելին դրա վերաբերմամբ վաստակեց առանձին հռչակ, իրաւունք տալով իրան երբեմն մինչև իսկ բարձրացնել իր ձայնը Կաթողիկոսի ներկայութեամբ և վարել նրա դէմ ինտրիզաներ: «Россія» լրագրի մէջ երդուեալ հաւատարմատար Դ. Բալուզեան առջ էր բերում ձնշող փաստեր, որոնցով հաստատում է թէ պ. Կանչելին աւելի գերադասեց ապրել Թիֆլիսում, ուր պէտք է հասցնէին նրան սինոդի ամբողջ գործակալութիւնը: Սյդպիսով էջմիածնի սինոդը գրեթէ վերացուած էր, գործում էր միայն պ. Կանչելիի գրասենեակը...

V

Ի՞նչու համար են յուզվում հայերը

Ի՞նչու համար են յուզվում հայերը: Սյդ խնդրին կարծեմ արդէն մենք պատասխանել ենք: Գործերի դրութեան բոլոր պատճառաբանութիւնները, որոնք վերաբերում են դպրոցներին, կլրութեան և բարեգործական հաստատութիւններին, եկեղեցուն և Կաթողիկոսին՝ անպայման վրդովեցուցիչ բնաւորութիւն ունէին, և նոյն իսկ առանձին միջոցների արագ գործադրութիւնը չը կարողացաւ նպաստել որ և է հանգստութեան ամրապնդման հայերի մէջ: Մենք զգում էինք, որ հալածվում ենք անպայման, որ Կաթողիկոսի աղերսները չեն օգնում գործին: Մեզ ամեն մէկիս պատում էին տխուր մտքեր: Իրողութիւնը անմխիթարական էր: Մենք բոլորս էլ հետզհետե դառանք կասկածելի և կասկածելի: Սյդ բոլորը ո՞ւր պէտք է տանի: Ինչո՞ւ համար: Հետամտաբար հարցնում էինք մենք:

Անկասկած էր, մեզանից պահանջում էին ստիպմամբ ուսանալ! Եւ մենք չը կարողացանք նկատել, որ հայերէն լեզուի դաստաւութիւնը արտաքսուած է ամեն տեղից, մինչև իսկ Արևելեան լեզուների Լազարեան ճեմարանից, հիմնուած ուսաց կառավարութեան յայտնի ծառայութիւն մատուցած հայերից: Հայոց լեզուն արտաքսվում էր! Հայոց կրօնի ուսուցումը կամ չէր կատարվում, կամ կատարվում էր անպարտադիր կերպով, իբրև աւե-

լորդ առարկայ, միկրոսկոպիկական քանակութեամբ, այնուամենայնիւ աղմինիստրացիան ջանում էր, որ հայոց կրօնի դասաուսուցիչները կատարուի ուսուցանող լեզուով: Ո՞ւմ համար է դադարիք, որ օրինակ, նախիջևանցիք տամնակ տարիներ աշխատում են որ քաղաքի միջոցներով բացուեն գիմնազիա կամ ընթացիկ դպրոց այն պայմանով, որ հայոց կրօնը աւանդուի հայերէն լեզուով: Երկու անգամ իր պատգամաւորները գնացին Պետերբուրգ և մի անգամ Խարկով հոգաբարձու պրոֆէսոր պ. Ալեկսենկօի մօտ: Ի դուր աշխատանք! Եւ այդպէս մինչև այժմ՝ մենք չունենք ոչ գիմնազիա և ոչ ընթացիկ դպրոց *):...

Ի վերջոյ հայոց նոր տաճարների շինելը այլ ևս այնպէս հեշտութեամբ չեն թոյլատրում և եղել են մերժման դէպքեր:

Ի այց այդ բոլորը նսեմանում են համեմատելով այն վտանգի հետ, որ ներկայանում է հայերին ուղղափառութիւնը կողկասում վերականգնեցնող ընկերութիւնից: Հայերը ընդունել են քրիստոնէութիւն գեո IV-րդ դարում և ձախորդութիւններ կրեցին իրանց հաւատի համար իրանց հարեաններից և այժմ էլ դեռ հաւատի համար շատ են տանջվում Թիւրքիայում:

*) Այս տողերը գրելուց յետոյ դուրս եկա հրովարտակ ապրիլի 17-ին Վերօսական համբերողութեան սկզբունքների ամբողջական մասին: Այդ հրովարտակը գեգեցիկ քննադատութիւն է կողկասեան աղմինիստրացիայի բոլոր աղմկալի գործունէութեան հայ լուսաւորչականների վերաբերմամբ:

Հայաստանում սպրում էին շատ քրիստոնեաներ նոյն իսկ Փրկչի ժամանակից և ի՞նչ: Միթէ զարմանալի չէ, որ հարկաւոր եղաւ նորից դարձնել նրանց դէպի քրիստոնէութիւն: Փոխանակ նրան որ ուղափառութիւնը տարածող ընկերութիւնը իր ամբողջ ջանքը գործ դնէր դէպի քրիստոնէութիւնը դարձնելու կողմ, վայրենի լնճնականներին, կումիկներին և այլոց, նա ձեռք է առել հայերին, նոյն իսկ նահանգապետների եռանդուն մասնակցութեամբ, որոնք յաճախ մոռանում են իրանց ուղղակի պարտականութիւնը և ընդունել են միսիօններնրի դեր: Այդպէս էր, օրինակ, Երևանի նահանգապետ Շալիկովը: Երբեմն քահանաները այցելում էին բանտերը, խոստումներ անելով բանտարկեալներին, իսկ ուղղափառ հայերը կառավարութեան մտահոգութեան առարկայ էին դարձել:

Պետական ծառայութեան մէջ հայերը վաղուց չեն ընդունվում: Հին ծառայողներին տեղեր էին առաջարկում Ռուսաստանում: Եւ ծննդական վկայականները հայերի համար ներկայանում էին իբրև ապացոյցներ նրանց քաղաքականապէս լինելու մասին: Սկսեցին հայերի խմբական արտաքստումները կողկասեան սահմաններից, ինչպէս հասարակական հանգստութեան համար քնասակար մարդկանց: Հազարաւոր մարդիկ թողնում էին զբաղմունքները, ընտանիքը, բնակավայրերը, միայն կասկածանքի պատճառով, առանց դատելու, քննութեան ենթարկելու, միայն շնորհիւ վկայութեան ոտաիկանական ստորին իշխանա-

ւորներն միշտ ֆնալով գաղտնիք հէնց իրանց գոհերի համար: Բոլոր այդ հայերը արտաքսվում էին ինչպէս յանցաւորներ, մեր անգրկելի կայսրութեան զանազան քաղաքները: Ինչքան այստեղ անմեղ զոհեր կային: Ինչքան մարդիկ աւերուեցան: Քանիսները չը կարողացան տանել այդ փորձանքները: Ինչքան վիշտ: Ինչքան արտասուք:

Ինչպէս կարող էր ժողովուրդը բաւական լինել, ուրախանալ, ժպտալ? Ինչպէս կարելի էր պահպանել հանգստութիւն?

Իսկ հայ փախտականները թիւրքիայից?

Նրանք քիւրդերի բարբարոսութիւնից ազատուելու համար փախան Կովկաս առանց անցադրերի: Նրանց իսկոյն երկրի սահմաններից ուղարկեցին Ռուսաստանի խորքերը: Երբ ես գրում եմ այս տողերը, իմ ձեռքում գտնվում է նամակ ստացուած Մինգելլինսկու (Ուփիման նահանգ) նամակը ստորագրուած է տասնհինգ խնդրողներից: Նրանք անցադիրներ չունէին, քանի որ փախել էին թիւրքերի հալածանքից և Կովկասեան ազմինիստրացիեան կարգադրեց արտաքսել նրանց դէպի հեռու Մինգելլինսկ: Լեզու նրանք չեն հասկանում, բառացի նշանակութեամբ քաղցած են չունենալով մի կտոր հաց: Ասացէք խընդրեմ, ինչով են նրանք յանցաւոր, նրանով որ իրանք ծնուել են մահմեդական անիրաւ հողի վրայ իբրև բրիտանիաներ և նրանք եկան մեղ մօտ իբրև բրիտանիաների մօտ: Եւ ինչ ենք անում մենք? Մենք նրանց արտաքսում ենք!

Գիտէ արդեօք ընթերցողը յիշաչար հայերի պատմութիւնը Սուլտանի շրջանում և առհասարակ Սև ծովի ափերում? Թիւրքիան պատերազմից յետոյ նրանք տեղափոխուեցին այստեղ Տրապիզոնից, Սամսոնից և նրա շրջաններից: Այդ երկիրը բաղկացած էր միայն անանցանելի, սերաճահիճներից: Ջերմից մեռնում էին հազարաւոր գաղթականներ: Եւ ահա եկան հայերը, ինչպէս հաւատացնում է իշխան Շէրվաշիճէն, և ծաղկեցրին երկիրը, արդիւնաբերելով ընտիր ծխախոտ: Նրանք արթնացրին մինչև այդ ժամանակ քնած երկիրը, կեանք տուին նրան: Բարձրացան հողերի գները *): Աւելացան գանձարանի եկամուտները: Ծխախոտի տեսակը հասաւ զարմանալի կատարելագործութեան և դա փաստ է:—Այստեղից արտահանվում է ծխախոտ... Եգիպտոս: Հայերը ընտելացան երկրին: Տներ եկեղեցիներ շինեցին. նրանք քսան հազար հողի են: Յանկարծ Կովկասի ազմինիստրացիան կարգադրում է գաղթեցնել հայերին հեռու Սիբիրի խորքերը: Միջնորդութիւնները աղաչանքները չօգնեցին: Բայց, բարեբաղդաբար գործի մէջ խառնուեցին ուսումնական ընկերութիւններ, Կովկասագէտներ: Գենցրալ-լէյտենանտ Մալաման խոստացաւ մասնակից լինել նրանց վիճակին: Բայց ինչքան կան այդպիսիներ—յուսահատու-

*) Մի դեսիլասին հողը, որ առաջ տալիս էր մի բուրբի եկամուտ՝ այժմ տալիս է 20-ից մինչև 30 բուրբի: Հողի գները բարձրացաւ 15 անգամ աւել: Առաջ նրա դեսիլաստիւր արժէր 20—30 ռ. իսկ այժմ 300—400:

թիւնը, արտատուքը, որոնց մենք չենք տեսնում և որոնց վիճակին ոչ ոք ուշադրութիւն չէ դարձնում!*):

Եւ ինչպէս վերջին վերաւորանք,—այդ Բագուի կոտորածի սարսափելի լուրն էր, ինչպէս վերջին տխուր ձայն թաղման հանդիսի, այրուող անտանելի ցաւով համակեց մեր բոլորիս վշտահար սրտերը!...

Նշանակուած Ա. Մ. Կուզմինսկու սինատորական քննութիւնը կը հանգստացնէր, ի հարկէ, հասարակական կարծիքը, եթէ հեռացնէին պաշտօնից տեղական իշխանաւորներին: Ահա թէ ինչու ապրիլի 10-ին 600 հոգի զանազան ազգութիւններից բաղկացած բազուեցի աւելի յայտնի մարդիք մատուցին սինատոր Կուզմինսկուն հաւաքական խնդիրք, որի մէջ ցոյց էին տալիս, թէ սկսուած սինատորական քննութիւնը, որի նպատակն է, Բագուի կոտորածի պատճառները պարզել, անդիմադրելի արգելքների կը հանդիպի, որովհետեւ տեղական ազմինիստրացիան կարող է ձնշում գործ դնել, որն այնքան տխուր դեր կատարեց փետրուարի 6—9-ի դէպքերի ժամանակ, և այդ բոլորը միացած մամուլի վրայ գործ դրած արգելքի հետ՝ «փակվում են տեղացիները բե-

*) Թիւրքահայտակ հայերը, որոնք ընդունել են ուսանողատակութիւն և կրում են բոլոր հարկերը, բայց տարուայ բերացում գրկուած են ձեռք բերել սեփականութիւն Ռուսաստանում, մի և նոյն ժամանակ կորցնելով իրանց անշարժ սեփականութիւնը Թիւրքիայում: Ահա թէ ինչու թիւրքահայտակը վախում է, ինչպէս կրակից, ուսանողատակութիւն ընդունել:

լանները»: «Աչքի առաջ ունենալով այդ՝ Բագուի քաղաքացիները, ճշմարտութիւնը պարզելու համար, անպայման անխուսափելի են գտնում՝ 1-ին հեռացնել պաշտօնից քննութիւն կատարելու ժամանակ Բագուի նահանգապետ Նակաշիձէին և բոլոր նրա ստորադրեալ ոստիկանական աստիճանաւորներին, 2-րդ ձեռք առնել եռանդուն միջոցներ ազմինիստրացիայի սպանալիքների դէմ և 3-րդ քննութիւնը կատարել ժողովուրդի և հիմնարկութիւնների ներկայացուցիչների մասնակցութեամբ ձայնի կատարեալ իրաւունքով»:

VI

Ինչպէս է վճռվում հայոց հարցը

Նախ քան պատասխանել առաջադրուած հարցին, ես անհրաժեշտ եմ համարում կանգ առնել մի երևոյթի վրայ հայոց հարցում, որը դարձնում է իր վրայ ուս հասարակութեան ուշադրութիւնը, շատերին անհասկանալի լինելով և լամենայն դէպս դիտմամբ այլ կերպ լրսաբանուած լինելով մամուլի յայտնի մասի կողմից: Ես խօսում եմ հայկական յեղափոխական կոմիտէաների մասին:

Յեղափոխական խմբերի հայերի մէջ ծնունդ առնելու հնարաւորութիւնը չէր սպասվում: Հայերի սկզբունքը հետեալ նշանաբանն էր. «Ես աշխատում եմ, ես տանջվում եմ հետեալքար և ապրում եմ» *):

*) «Экономическое положение турецких армян». Гр. Арцруни. Москва, 1880 г.

Բայրոնը, մօտ ուսումնասիրելով հայոց պատմութիւնը, ասում է. «Դժուար է գտնել մի ժողովուրդ, որի տարեգրութիւնը քիչ լինի բնականորէն յանցանքներով, քան թէ հայ ժողովուրդը, որ գծերն են—բարութիւն, հեղութիւն, իսկ արատները միշտ հետեանք են բռնութիւններին» *): Սակայն բոլոր ուսաց և օտար ազգի ուսումնականները այդ բանում համաձայն են, տարաձայնութիւն չը կայ հայերը համարվում են անպայման խաղաղ տարր, առանց կռուի հետամուտ և բնածին ատելութիւն են տածում դէպի զէնքը:

Բայց սրտեղից յայտնուեցան հայ յեղափոխական կոմիտէտները:

Երբ ամբողջ թիւրքաց Հայաստանը լողում էր արեան մէջ, հայերը թողին իրանց ունեցած ատելութիւնը դէպի զէնքը և ձեռք առան զէնք: Ռուսաստանում և արտասահմանում սկսեցին կազմակերպուել, շրջաններ, կոմիտէտներ:

Երիտասարդութիւնը զինաւորուեց, անցաւ թիւրքաց սահմանը, գնաց իսկական մահի համար, հասցրուած լինելով յուսահատութեան քիւրդերի նեղութիւններից և զազանութիւններից: Հաշուեցէք, եթէ կամենում էք նրանց յեղափոխականներ, բայց այդ շարժումը ուղղուած էր ոչ թէ Ռուսաստանի, այլ թիւրքիայի դէմ:

Իրա համար, խօսելով հայոց հարցի մասին

*) Lord Byron's, Correspondence, let. 258. Venise. 2 Yanv; 1817.

Ռուսաստանում, չէ կարելի խօսել հայերի «յեղափոխական շարժման» մասին, որ ձգտում է այլ նպատակի: Ես կասեմ աւելին, այդ շարժումը ոչ թէ թշնամաբար է Ռուսաստանին, ինչպէս պետութեան, այլ անպայման նրան օգուտ է, ինչպէս յայտնի հակակշռութիւն մի ուրիշ աւելի զօրեղ շարժման, դեռ ուսաց հասարակութեան անյայտ համիսլամիզմի, որի հետ մենք պէտք է հաշիւ տեսնենք վաղ թէ ուշ, և որի համար բնական հող է պատրաստում Կովկասեան բիւրօկրատիան *):

Յոյց տալով հայ յեղափոխականների վտանգաւորութիւնը, մի քանի աշխոյժ ուսացնողներ առաջարկեցին հետեւել ձեռով վճռել հայոց հարցը.— «Կովկասը ուսացնելու համար և հայ սեպարատիզմը արմատախիլ անելու նպատակով»

*) Շնորհաւորելով Կովկասեան Փոխարքային Նախիջևանի վճիզալում երկու հարեան քաղաքներէ՝ Բօսսօվի և Նախիջևանի հայերի կողմից. անա թէ ի միջի այլոց ինչ ասացինք մենք.— «Կարող է պատահել ձեզ ասեն, թէ եթէ ոչ բոլոր, բայց շատ բանում հայոց հարցի սուր կերպարանք ստանալու մէջ մեղաւոր են հայ յեղափոխականների կոմիտէտները: Եթէ իսկապէս գոյութիւն ունեն այդպիսի կոմիտէտներ, դա նշանակում է Կովկասում ամեն բան բարեյաջող չէ, որ նրան բաժանում է ինչ որ օրգանիկական արատ: Միայն հիւանդոտ օրգանիզմում առաջանում են միկրօբներ: Բայց ինչ փորձուած բժիշկ կը սկսէ մաքառել միկրօբների հետ: Բժիշկը կը հեռացնէ այն միջուկը, այն զբուծիւնը այն պայմանները, որոնց շնորհիւ հնարաւոր է իրանց միկրօբների գոյութիւնը:

«Ձեր պետական նուրբ խելքով դուք ըմբռնեցիք

միակ միջոցն է հայերին մշտապէս գաղթեցնել Միբրի Կովկասից և Անդրկովկասից և այդպիսով մաքրել Կովկասը հայկական խառնակութիւնից, իսկ նրանց տեղ գաղթեցնել ուսս գաղթականները: Պարզ է և խորամիտ՝ Ինչ օգուտ ասել այդ մարդատեացիներին, թէ չէ կարելի այդպէս անգութ կերպով վարուել ամբողջ ժողովուրդի հետ, որոնք բաղկացած են կենդանի մարդկանցից? Ոչ! Բաւական է մարդատեցութիւնը: Ժամանակ է որոնել ուրիշ ճանապարհներ եթէ ոչ յանուն առաջադիմութեան և կառավարութեան շահերի: Ժամանակ է դադարել այդ անմիտ անէկզօտը պատմելուց, որն անցնում է բերանից բերան: Իբրև թէ մի բարձրագիւր Կովկասեան բիւրօկրատ ասել է.—«Ես հանգիստ կը լինեմ այն ժամանակ, երբ Թիֆլիսը Մուզէուսի մէջ ցոյց կը դրուի

այդ, ձերդ պայծառափայլութիւն, երբ մարտի 30-ին գեներալ Մայամայի անունով յղած հեռագրի մէջ ընդգծեցիք, որ դուք պէտք է յենուէք առողջամիտ մեծամասնութեան վրայ: Այդպիսի մեծամասնութիւն կայ մեր մէջ: Մենք գիտենք, որ դուք սիրում էք պարզասրտութիւն, անկեղծութիւն, թոյլ տուէք ինձ ամբողջ պարզաբարութեամբ և անկեղծութեամբ, այդ մեծամասնութեան անունից, յայտնել ձեզ, որ նա կը լինի ձեզ խոնարհուող, լսող և ձեռք ձեռքի տուած ձեզ հետ կը գնայ ուր կը կամենաք, եթէ միայն դուք կը գտնէք օրինաւոր մեր բնական պահանջները,— մնալ հայ, դաւանել մեր հին կրօնը, մեր հին լեզուն, եթէ միայն դուք կոչնչացնէք առանձին սահմանափակող օրէնքները, որոնք ստորացնելով հայերի մարդկային արժանաւորութիւնը, չեն բարձրացնում, մեր պէտուութեան փառքը»:

(«Донск. Рѣчь» 3 мая 1905).

հայի խրատուիլիկը, որով հաստատուի այն փաստը, որ ապրել են երբեմն Կովկասում և հայեր»: Ես այդ գարշելի անէկզօտին հակադրում եմ պատուար խօսքերը մեր մի իմաստուն պետական անձի խօսքերը, որն իմանալով Անդրիժանի ղէպքերի մասին ցաւօք բացականչեց. «Ահա քսան տարի է ես միշտ յիշում եմ ուսուցանելու փրկող նախագիծները մասին և մեզ խոստացած անթիւ բարութիւնների փոխարէն ես տեսնում եմ, որ Լեհաստանում մեզ ատում են, Ֆինլադիայում մեզ կակածում են, Կովկասում նախկին սէրի փոխարէն, բոլոր տեղեղում թշնամութիւն է տիրում և մինչև իսկ Անդրիժանում, որտեղ դեռ չեն չորացել ուսուց արիւնի առուակները, պատրաստվում է ապստամբութիւն»!

Մամուլի յայտնի մասը երկար ժամանակ հակառակուելով չէր համակերպվում պատմութեան և փաստերի հետ, ստում և զրպարտում էր հայերին, որոնք յանկարծ դառել են հայրենիքի խառնակիչներ, ուր նրանք ծնուել են, ուր քրքրանաթող բանում են և որը նրանք, հաւասար միւս մնացած ազգերի իրանց արիւնով պաշտպանում են! *):

*) Հայերը տուել են Ռուսաստանին այնպիսի տաղանդաւոր զօրապետներ, ինչպէս Մադաթեան, Արզու-թեան-Նըկայնարադուկ, Բէբութեան, Լօրիս-Մէլիքեան, Շէլիօֆլիկեան, Տէր-Ղուկասեան, Լազարեան, Ալիաղեան, Տէր-Ասատուրեան և այլն: Ներկայ պատերազմում ոչ մի զօրապետ չը տուին հայերը—նրանց վաղուց արգէն առաջնալ չէին թողնում:

Մենք նորից դիմում ենք ուսաց հասարակութեան և խնդրում ենք արդարութեամբ վերաբննել հայոց հարցը:

Մենք հաստատում ենք, որ բոլոր այդ խօսակցութիւնները հայերի անշատման և դաւադրութեան մասին անխիղճ զրպարտութիւններ են պարապ խելքի:

Հայերը երբէք ուսաց կուտուրայի հակառակ չեն եղել: Իւրից վեհելօվսկին երկու գեղեցիկ ֆէլիետօններում, որոնք տպուած են ներկայ գարում «РУССЕ. ВѢДОМОСТИ» լրագրում, ապացուցեց, թէ որքան սիրով մեզ մօտ կարգայվում են ուսաց բանաստեղծների, հեղինակների, ուսաց հրապարակախօսների և ուսումնականների արտագրութիւնները և ինչպիսի անգարձների ազդեցութիւն են ունենում նրանք հայկական մտքի և զբաղանդութեան վրայ: Թիւրքիայում և Պարսկաստանում մենք հանդիսանում ենք իբրև սոսիալներ ուսաց կուտուրայի: Պարսկաստանի խուլ անկիւնների հայոց ուսումնարաններում ոչ թէ միայն աւանդվում է ուսաց լեզուն, բայց և ներկայացվում են ուսաց պիէսաներ: Բայց ընդունելով ինչպէս մայրական սնունդ ուսաց կուտուրան, կրթուելով նրանով և տարածելով նրան ամեն տեղ, ասիական ամենամութ անկիւններում նրա վեհ և շտապտու սերմերը, մենք մնալով հաւատարիմ հպատակներ մեր պետութեան, ամրապէս և անպայման ցանկանում ենք պահպանել մեր լեզուն, մեր կրօնը և աւանդել նրանց ամբողջութեամբ և անձեռնմխելի կեր-

պով մեր մանուկներին: Բայց միթէ դա դաւադրութիւն է?

Իսկ եթէ այստեղ հակակառավարչական բան: չը կայ, եթէ մեր ցանկութիւնները օրինաւոր և արդար են, այն ժամանակ ամենից առաջ պէտք է փոխել բոլոր առանձին և սահմանափակող օրէնքները, հրամանները, շրջաբերականները, որոնք ուղղուած են հայ լեզուն ոչնչացնելու, հայ-լուսաւորչական եկեղեցու ինքնուրոյնութիւնը խախտելու և Կաթողիկոսի ազդեցութիւնը նսեմացնելու համար: 》

Կողկասի ազմինխատրացիայի սխալները դեռ չարիքի տակ է: Չարիքը կը լինի կատարեալ, չարիքը կը լինի անուղղելի, եթէ նա կը յամառէ իր սխալներէ մէջ և չի ուղղի նրանց: Անկասկած է, որ սոսիականական բոլոր խիտ միջոցները հայերին ուսացնելու գործում վերջացան կատարեալ անաջողութեամբ և տուին ժխտողական, յաճախ հակառակ հետեանքներ: Նրանք բոլորքեցին ազգային զգացմունքը, զարթեցրին փոխադարձ ատելութիւն և անպայման հեռացրին ցանկալի վայրկեանը հոգևոր համերաշխութեան բոլոր Կովկասեան ազգութիւնների ուսմաների հետ, ամեն ինչ հպատակող, ամեն ինչ յաղթող կուտուրայի հողի վրայ այն վայրկեանը, որի համար արժանաւորութեամբ գործել է ուսաց միտքը և տաղանքը գրականական, նկարչական և գեղարուեստական ասպարէզում:

Հայերի մէջ հանգստութիւնը վերականգնելու համար՝ անհրաժեշտ է փոխել բոլոր սահմա-

նափակող օրէնքները, որոնց հետ, հայերը երբէք չեն կարող հաշտուել: Այլ կերպ հանգստութիւնը կը լինի արտաքուստ և կեղծ:

Բայց բաւական չէ հանգստութիւն ստեղծել հարկաւոր է նրան ամբապնդել, մեզ հաւաստիացնելով, որ անցեալը կը չքացուի, ինչպէս վատ երազ և այլ ևս չի վերագտնայ, երբէք!...

Այդ պատճառով հարկաւոր է բացարձակ ձանաչել, որ Կովկասեան ազգութիւնները նրանց մէջ և հայերը, ունեն նոյն անբունարարելի իրաւունքները, ինչ որ ունեն սուսները, իսկ ինչ որ գլխաւորն է, պէտք է Կովկասում հաստատել իրաւական կարգը, որից նա զրկուած է և առանց որի երկերը չէ կարող ծաղկել բնակչութիւնը չէ կարող ապրել և հանգստութեամբ նուիրուել իր պարապմունքին առանց երկիւղի հաւաստիացած լինելով միւս օրուայ համար:

Այդպիսով հայոց հարցը, ունենալով ի հարկէ, իր առանձնութիւնները, որոնց հարկաւոր է անմիջապէս, վճուել և հեռացնել անմիջական կապ ունի մի աւելի խոշոր հարցի հետ, այն է—ընդհանուր Ռուսաստանի հարցի հետ: Դրանում մեզ համոզում է այն և հանրագիրը, որ տուել են հայերը Կովկասի Փոխարքային և մինիստրներին խորհուրդին: Ծանօթանալով այդ հանրագրի հետ՝ ընթերցողը կը համոզուի նրանում, որ և այժմ ընդհանուր շարժման ժամանակ, ոչ անջատումը և ոչ դաւադրութիւնն է հայերի նպատակը:

Հանրագիրը բովանդակում է իր մէջ քսան կէտ և մի փոքրիկ եզրակացութիւն:

Ահա նա ամբողջովին, ինչպէս որ նա աւագարուած է Թիֆլիսի և սուսաց տեղական լրագիրներում:

1) Մտցնել Կովկասում ոչ դատակարգային գէմստվօի ինքնավարութիւնը, լայն հիմունքներով, հիմնելով դրա հետ.—ա) ինքնավարողական մանր միաւորներ, բ) գաւառական (առանց նահանգային) գէմստվօներ, բաժանելով քաղաքային հասարակական հիմնարկութիւնները առանձին միաւորներին և գ) մի ընդհանուր Կովկասեաններկայացուցչական ժողով սկզբնական օրէնադիրներին իրաւունքով և նախնական դատողութեան Անդրկովկասին վերաբերեալ բոլոր օրէնագրութիւններին: 2) Մտցնել երկուեաների դատարան ընդհանուր դատավարութեան կնիքակայ բոլոր գործերի համար ի բաց չառնելով և քաղաքական, կրօնական, մամուլի և պաշտօնեաների վերաբերեալ դատերը, նոյնպէս և մտցնել հաշտարար դատաւորների ընտրութեան ինստիտուտ: Թոյլատրել հաշտարար դատարաններում դատավարութիւնը տեղական լեզուներով: Պարտագիր դարձնել, որ դատաւորները և դատարանական քննիչները իմանան հայոց լեզուն այն տեղերում, ուր ազգաբնակչութեան մեծամասնութիւնը կազմում են հայերը: 3) Ոչնչացնել դատակարգային առաւելութիւնները: Հաւասար երկու սեռի: 4) Ազատութիւն խօսքի, ժողովների, գործադուրների և դաշնակցութիւնների: Սահմանել կարգ

մարդասիրական, կուլտուրային, հրատարակչական և այլ կրթական հիմնարկութիւնների բացման համար, նոյնպէս և պարբերական հանդէսների հրատարակութեան համար: Ազատութիւն ամեն տեսակ արտադրութիւնների տեղական տպագրութեան ցէնզուրայից դատաստանական պատասխանատուութեամբ: 5) Լեզուի ազատութիւն ժողովների մէջ: Գործավարութիւն գիւղական դատարաններում նոյնպէս և գիւղական հասարակութիւնների յարաբերութիւնների ժամանակ տեղական լեզուով: 6) Անձեռնմխելութիւն անձնաւորութեան և բնակարանի: Անցագիրների սխտէժի ոչնչացումը կայսրութեան սահմաններում: Փոխել ազմինխտրատիան պատիժները և պահանջները և ոչնչացնել խստացրած հսկողութիւնը: Վերացնել ոստիկանական պահապանների կազմութիւնը 1898 թուի կանոնադրութեամբ հիմնել ղէմստվօի պահապանների կազմութիւն, ենթարկելով նրանց ղէմստվօին, իսկ քաղաքային ոստիկաններին—քաղաքներին: 7) Ընդհանուր ձրի տարրական կրթութիւն: Կատարեալ ազատութիւն մասնաւոր ձեռնարկութեան բացելու դպրոցներ ամեն տեսակի և ամեն կարգի: Մասնակցութիւն հասարակութեան ոյժերի կառավարչական միջնակարգ և ստորին դպրոցների կառավարութեան գործում: Հիմնել Թիֆլիսում համալսարան երկու սեռի համար Կովկասագիտութեան և տեղական լեզուների ամբիօններով նոյնպէս և բացել Բարձրագոյն արուեստագիտական դպրոցներ Կովկասում: 8) Պարտադիր ուսուցում

տարրական դպրոցներում հայ երեխաներին հալերէն լեզուն դրա հետ աւանդելով ուսուց լեզուն, ինչպէս մէկը գլխաւոր առարկաներից: Լուրջ վերաբերմունք հայոց կրօնի, լեզուի, պատմութեան և գրականութեան աւանդման վերաբերմամբ կառավարչական կրթական հիմնարկութիւններում միատեսակ միւս գլխաւոր առարկաների աւանդման հիմունքներով: Խղճի ազատութիւն: Ոչնչացնել բոլոր կրօնական և հոգևոր սահմանափակումները: Մայրենի լեզուով երդման ազատութիւն բոլոր կառավարչական և հասարակական հիմնարկութիւններում: 10) Վերականգնելով ինքնավար հայ եկեղեցու կարգը՝ փոխելով բոլոր սահմանափակումները և խստութիւնները, գլխաւորապէս, ա) կալուածների կառավարութեան մէջ, բ) ծիականների հոգևոր վարչական անձերի ընտրութեան վերաբերմամբ, այսինքն՝ էջմիածնի սինօլի անդամներ, թեմական առաջնորդների, յաջորդների ընտրութեան նկատմամբ, և գ) պարբերական կայացում հոգևոր-հասարակական ժողովների ինչպէս Ռուսաստանի, նոյնպէս և համայն հայկական թեմերից: 11) Վերադարձնել հայ եկեղեցուն իր ծխական դպրոցները, կայքերը, փոփոխելով բոլոր օրէնքները և կարգադրութիւնները սկսած 1884 թուից մինչև 1903 թիւը, որոնք վերաբերում են թէ եկեղեցական-ծխական դպրոցներին և այդ դպրոցներին կայքերին և թէ հայոց եկեղեցիներին, վանքերին և հոգևոր սեմինարիաներին: 12) Հիմնել Կովկասում հայ-կաթօլիկներին թեմ հայ ծա-

գումով և հայ-կաթօլիկ դաւանութիւն ունեցող եպիսկոպոս թեմական առաջնորդով: 13) Մտցնել շահագործութիւնների հարկ ոչնչացնելով կողմնակի հարկերը առաջին հարկաւոր առարկաներից: 14) Բարելաւել բանւորների աշխատանքների պայմանները: Կարգաւորելով աշխատանքի ժամերը օրէնսդրական եղանակով և հեռացնելով խստութիւնները բանւորական դաշնակցութիւնների վերաբերմամբ: 15) Պարտադիր գնում ամբողջ համայնքների և ժամանակաւոր պարտադիր գիւղացիների կողմից միւլքատարների հողաբաժինները, գանձարանի աջակցութեամբ ներքին նահանգների ընդհանուր հիմունքներով: Աջակցութիւն գիւղական համայնքներին մասնաւոր սեփականատէրերից այն հողերը, որոնցով մշտապէս իրանք օգտվում են, գիւղական բանկերի օգնութեամբ, նրանց պարտաւորացուցիչ փոխատուութիւններով: 16) Թոյլատվութիւն մասնաւոր դրամական հիմնարկութիւններին շրջանառութիւններ անել գիւղական հողերի գնելու գործողութիւններում: 17) Գերակշռութեան իրաւունք տալ հաստատուել ազատ արքունական հողերի վրայ տեղական անհող և քիչ հող ունեցող գիւղացիներին Անդրկովկասի սահմաններում հեշտութիւն տալ գիւղական հասարակութիւններին օգտուել անտառից, դաշտից և արօտատեղերից: 18) Փոխել խստագոյն և առանձնական օրէնագրութիւնները և կառավարչական կարգադրութիւնները, որոնք վերաբերում են ուսասնական կութիւն ընդունած թիւրքահայ գաղթականներին

և յատկացնել նրանց միւս հպատակներին հաւասար իրաւունքներ հողաբաժիններ ստանալու Անդրկովկասի սահմաններում: 19) Զինւորագրական պարտաւորութիւնները հայերը կատարելիս խաղաղ ժամանակ մասն Անդրկովկասեան սահմաններում: 20) Վերադարձնել բոլոր հայերին, որոնք աքսորուած են վարչական կարգով և ընդհանուր ներումն բոլոր այն անձնաւորութիւններին, որոնք տանջվում են քաղաքական և կրօնական յանցանքների համար: Բոլոր վերոգրեալ կէտերի իրագործելու համար հարկաւոր է գումարել համայն Ռուսաստանի ներկայացուցչական ժողով, ընդհանուր հիմունքներով, հաւասար, ուղիղ և գաղտնի ձայնատուութեամբ, թոյլատրելով հայ հասարակութեան մասնակցել այնտեղ Ռուսաստանի ներքին նահանգների հիմունքներով *):

Սրանք են հայերի ցանկութիւնները: Կը գտնենք նրանք համակրութիւն կառավարչութեան կողմից, մենք կը տեսնենք մօտիկ ապագայում: Կը նկատենք, միայն, որ Կովկասը կատարեալ անիշխանութեան սկզբներումն է գտնվում: Ո՞վ չը գիտէ, ո՞ր վերջին տասնամեակում աւազակու-

*) Տե՛ս № 88 «Нов. Обозр.» 1905 թ. ապրիլի 23-ին:

111

111

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0425022

13954

